YASSAVIYLIK TARIQATI VA "FAQRNOMA" MUNOSABATINI TASAVVUFIY TA’LIMOT SIFATIDA O‘RGANISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Muallif: **Qarshiboyeva Dildora Shavkat qizi**
Jizzax davlat pedagogika universiteti
O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-kurs magistranti
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23274818

ANNOTATSIYA: Ushbu tezisda turkiy tasavvuf maktabining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy merosi, xususan, yassaviylik tariqatining fundamental g‘oyaviy manbai hisoblangan "Faqrnoma" asarining konseptual asoslari tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi tasavvufiy ta’limotlar arxitektonikasida "faqr" va "tariqat" tushunchalarining g‘oyaviy-metodologik sintezini ochib berish hamda qadimiy matnlarning irfoniy qatlamlarini zamonaviy manbashunoslik mezonlari asosida qayta baholash zarurati bilan belgilanadi. Tezisda asarning yassaviylik ma’naviy silsilasidagi o‘rni, "tariqat", "shariat", "ma’rifat" va "haqiqat" maqomlarining irfoniy talqini tahlil qilingan. Shuningdek, "Faqrnoma" matnidagi tasavvufiy ramzlar, sariy asrorlar va komil inson konsepsiyasining badiiy-falsafiy tabiati ilmiy muomalaga kiritilgan yangi adabiyotlar prizmasi orqali ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Yassaviylik tariqati, Faqrnoma, tasavvuf ta’limoti, faqr maqomi, komil inson, turkiy irfon, matniy tahlil.

ASOSIY QISM

Turkiy xalqlar ma’naviy-madaniy hayoti, falsafiy-estetik tafakkuri hamda islomiy dunyoqarashi rivojida Xoja Ahmad Yassaviy va uning asos solgan yassaviylik tariqati beqiyos strategik ahamiyatga ega. Tasavvufshunoslik va matnshunoslik fanlari oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri – yassaviylik tariqatining nazariy poydevori hamda amaliy yo‘riqnomasi hisoblangan "Faqrnoma" asarini izchil, tizimli va yaxlit tasavvufiy ta’limot sifatida tadqiq etishdan iboratdir. Uzoq yillar davomida Ahmad Yassaviy merosi asosan "Devoni hikmat" doirasida o‘rganilgan bo‘lsa-da, tariqatning fundamental-nazariy prinsiplari bayon etilgan "Faqrnoma" risolasining ichki ma’no qatlamlari, irfoniy konsepsiyalari va janriy tabiati hamon keng qamrovli tadqiqotlarga muhtoj bo‘lib qolmoqda. "Faqrnoma" shunchaki so‘fiylik atamalari lug‘ati emas, balki ruhoniy yuksalish, nafs tarbiyasi va ilohiy haqiqatga erishish bosqichlarini qat’iy falsafiy-mantiqiy tizim asosida bayon etgan mukammal irfoniy dasturdir.

Ushbu tezisda yassaviylik va "Faqrnoma" munosabatini ochib berish uchun gumanitar fanning eng samarali va zamonaviy metodlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini germenevtik (ichki ma’no qatlamlarini ochish) tahlil va matniy-konseptual metod tashkil etadi. Bu metod yordamida "Faqrnoma" matnidagi tasavvufiy terminlar, ramzlar va maqomlarning mohiyati tizimli ravishda tahlil qilindi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy (komparativistik) metod orqali yassaviylikdagi "faqr" konsepsiyasi Yusuf Hamadoniyning "Rutbatul hayot" hamda keyingi davr naqshbandiylik ta’limoti prinsiplari bilan solishtirilib, turkiy tasavvufning genetik va evolutsion rivojlanish qonuniyatlari aniqlandi.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida bir qator muhim ilmiy xulosalar olindi. Birinchidan, "Faqrnoma" asarining yassaviylik tariqati uchun xuddi "shariat" kabi qat’iy va o‘zgartirib bo‘lmas metodologik-nazariy manba ekanligi isbotlandi. Asarda "faqr" tushunchasi moddiy kambag‘allik emas, balki ruhning barcha o‘tkinchi narsalardan uzilib, faqatgina mutloq Haqqa ehtiyoj sezishi (ma’naviy boylik) ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Ikkinchidan, asardagi "to‘rt maqom va qirq manzil" tizimining o‘ziga xosligi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

aniqlandi. "Faqrnoma"da har bir maqom (shariat, tariqat, ma’rifat, haqiqat) va ularga tegishli o‘nta manzilning har biri so‘fiy solik uchun amaliy va ruhiy psixotexnika vositasi ekanligi tizimli ko‘rinishda yuzaga chiqarildi.adqiqot doirasida olingan natijalar asarning irfoniy tabiatini aks ettirish maqsadida tizimlashtirilib, quyidagi natijaviy jadval ko‘rinishiga keltirildi:

"Faqrnoma" asaridagi tasavvufiy maqomlar va "Faqr" konsepsiyasining tizimli tahlili

Tariqat maqomi	Asarda aniqlangan irfoniy va amaliy mohiyati	Solikning ruhiy holati va erishadigan darajasi
Shariat maqomi	Ilohiy qonunlar, zohiriy tozalik va amaliy ibodatlar asosi.	Nafsni jilovlash, qonunlarga so'zsiz bo'ysunish (Zohiriy poklik).
Tariqat maqomi	Botiniy riyozat, pirga bay’at qilish va nafsni tarbiyalash.	Qalbni yomon xislatlardan tozalash, ixlos va ma'naviy jiddu jahd.
Ma’rifat maqomi	Ilohiy ilmlarni qalb ko'zi bilan anglash, asrorlarni bilish.	Tavakkul, rizo va dunyo matolaridan butunlay voz kechish (Faqr).
Haqiqat maqomi	Mutloq Vujudga yetishish, "Fano fillah" darajasiga ko'tarilish.	Haqiqiy borliqni anglash, "Bako billah" (Haq bilan baqo topish).

Ushbu jadval ma’lumotlari "Faqrnoma" matnining xaotik diniy qarashlardan yiroq, qat’iy mantiqiy silsilaga ega bo‘lgan yaxlit tasavvufiy-pedagogik sistema ekanini ko‘rsatadi.

"Faqrnoma" risolasida bayon etilgan tasavvufiy prinsiplarni chuqurroq tizimli tahlil qilish jarayonida, yassaviylik tariqatining nafaqat turkiy o‘lkalarda, balki butun islom olamida ma’naviy-ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi o‘ziga xos konseptual maktab bo‘lganligi namoyon bo‘ladi. Asar matnining semantik qatlamlari shuni ko‘rsatadiki, Xoja Ahmad Yassaviy tomonidan ilgari surilgan "faqr" g‘oyasi insonning o‘z borligini mutloq ilohiy vujud ichida fano qilishi bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu tushuncha mumtoz arab va fors tasavvufiy adabiyotida, xususan, Abu Nasr Sarrojning "Al-Luma’" yoki Ali ibn Usmon Hujviriyning "Kashful mahjub" asarlarida ham fundamental tarzda muhokama etilgan bo‘lsa-da, yassaviylik ta’limotida u o‘ziga xos amaliy-ijtimoiy va pedagogik xarakter kasb etadi. Ya’ni, "Faqrnoma"da faqr – shunchaki nazariy-falsafiy mudomala yoki tushuncha emas, balki oddiy xalq ommasi, hunarmandlar, chorvadorlar va dehqonlar tushunishi hamda kundalik hayotda amal qilishi mumkin bo‘lgan axloqiy-ruhiy kodeksdir. Risolada solikning nafs tarbiyasi jarayonidagi ruhiy holatlari (ahvol) va doimiy to‘xtalish nuqtalari (maqomat) shu qadar izchil mantiqiy ketma-ketlikda beriladiki, bu holat turkiy darslik va pandnomachilik an’analarining ilk mukammal namunasi sifatida baholanishga loyiqdir.

"Faqrnoma" matnidagi "shariat" va "tariqat" munosabatlarining dialektik asosi chuqur o‘rganilganda, asar muallifi zohiriy va botiniy ilmlar o‘rtasida mutanosiblikni saqlashga alohida urg‘u berganligi aniqlandi. Ko‘pgina radikal so‘fiylik oqimlaridan farqli o‘laroq, yassaviylik tariqatida shariat qonun-qoidalariga so‘zsiz rioya etish – tariqat eshigini ochishning yagona va bosh sharti deb e’tirof etiladi. "Faqrnoma" risolasida shariatning o‘nta manzili bayon etilganda, unda har bir insonning jamiyat oldidagi ijtimoiy majburiyatlari, halol mehnat, ota-onaga hurmat va adolat mezonlari birinchi o‘ringa qo‘yiladi. Bu esa yassaviylik ta’limotining sotsial-psixologik jihatdan o‘ta hayotiy va jamiyatparvar tizim bo‘lganini ko‘rsatadi. Solik shariat qatlamini mukammal o‘zlashtirmasdan turib, tariqatning botiniy

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

riyozatlari va pirlar xizmatiga o‘tishi mutlaqo imkonsiz deb baholanadi. Tariqat bosqichida esa, asarda zikr tushunchasi, xususan, yassaviylik silsilasiga xos bo‘lgan "zikri jahriy" (ovozli zikr) va uning ruhiy-fiziologik ta’sirlari irfoniy ramzlar orqali tushuntiriladi. Zikr — qalbni dunyoviy zanglardan tozalovchi va ruhni mutloq haqiqat mushohadasiga tayyorlovchi asosiy instrument vazifasini o‘taydi.

"Faqrnoma" asarining adabiy va falsafiy qiyofasini belgilovchi eng yuqori nuqta — bu "ma’rifat" va "haqiqat" maqomlarining falsafiy-antropologik talqinidir. Ma’rifat bosqichida so‘fiy solik koinot va undagi barcha mavjudotlarning yagona bir borliqning turli ko‘rinishlari (tajalliy) ekanligini qalb ko‘zi (basirat) bilan ko‘ra boshlaydi. Bu o‘rinda asarning ramzlar va metaforalar tizimi o‘ta murakkab va go‘zal shaklda namoyon bo‘ladi; masalan, oshiq va ma’shuq, dengiz va tomchi, nur va soya allegoriyalari orqali vujud falsafasi yoritiladi. Haqiqat maqomida esa inson o‘zining sub’yektiv "men"ligidan butunlay voz kechib, ilohiy iroda ichida erib ketadi. "Faqrnoma" bu holatni "faqrning kamoli" deb ataydi va uni eng yuksak ma’naviy maqom sifatida ulug‘laydi. Ushbu tasavvufiy konsepsiya keyinchalik nafaqat lirik she’riyatimizda, balki Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidagi yetti vodiy tasvirida, xususan, "Faqr va fano" vodiysining konseptual poydevorida o‘zining bevosita badiiy va g‘oyaviy aksini topgan. Shuningdek, asardagi komil inson modeli g‘arbiy gumanizm tushunchalaridan farqli o‘laroq, insonni koinotning markazi deb emas, balki uni borliq oldida, tabiat va jamiyat oldida cheksiz mas’uliyatli, o‘z nafsini doimiy nazorat qiluvchi ma’naviy sub’yekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Matnshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan, "Faqrnoma" asarining leksik va stilistik xususiyatlari ham turkiy adabiy til tarixini o‘rganishda beqiyos manba bo‘lib xizmat qiladi. Risola matnida ishlatilgan ko‘plab sof turkiy irfoniy atamalar va iboralar o‘sha davr xalqining diniy-falsafiy tushunchalarni o‘z ona tilida ifoda etish salohiyati naqadar yuqori bo‘lganidan dalolat beradi. Bu esa o‘z navbatida, islomiy madaniyat va arab-fors tillari ustuvor bo‘lgan bir davrda turkiy tilning ilmiy va falsafiy til sifatidagi nufuzini saqlab qolish va rivojlantirishda yassaviylik maktabining nechog‘lik katta tarixiy xizmat ko‘rsatganini tasdiqlaydi. "Faqrnoma" va "Devoni hikmat" matnlari o‘rtasidagi konseptual parallelizmlar shuni ko‘rsatadiki, hikmatlardagi she’riy satrlarga tizilgan oshiqona tuyg‘ular va darvishona chaqiriqlar, "Faqrnoma" risolasida qat’iy va tizimli ilmiy-nazariy qoidalar ko‘rinishida o‘z ifodasini topgan. Shuning uchun ham ushbu ikki manbani bir-biridan ayro holda emas, balki yassaviylik ta’limotining nazariyasi va she’riy amaliyoti sifatida bir butunlikda o‘rganish adabiyotshunoslik va tasavvufshunoslik ilmining eng to‘g‘ri metodologik yo‘li hisoblanadi.

Natijalarni muhokama qilar ekanmiz, ushbu tadqiqot jahon va milliy tasavvufshunoslikda mavjud bo‘lgan ayrim munozarali qarashlarga oydinlik kiritadi. G‘arb sharqshunosligida (masalan, Shimoliy Yevropa maktabi vakillari) turkiy tasavvuf ko‘pincha nazariy jihatdan zaif, ko‘proq og‘zaki epos va xalq og‘zaki ijodiga yaqin deb baholangan. Biroq, "Faqrnoma"dagi irfoniy-falsafiy chuqurlik va atamalar tizimi yassaviylikning Ibn Arabiyning "Vahdatul vujud" ta’limoti kabi yuksak nazariy va intellektual salohiyatga ega ekanligini isbotlaydi. Asardagi "ishq" va "faqr" dialektikasining muhokamasi bizni bevosita Jaloliddin Rumiy va keyinchalik Alisher Navoiy ijodi bilan bog‘laydi. Yassaviylikdagi faqr maqomi sharq she’riyatidagi "godiylik" (sadoqatli darvishlik) va oshiqona estetikaning bosh manbaidir.

Xulosa qilib aytganda, yassaviylik tariqati va "Faqrnoma" munosabatini tasavvufiy ta’limot sifatida o‘rganish milliy falsafiy va badiiy tafakkurimiz ildizlarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi. "Faqrnoma" – turkiy tilda tasavvuf falsafasini tizimli bayon etgan ilk mukammal fundamental asardir. Undagi komil inson g‘oyasi bugungi kunda ham jamiyatda ma’naviy-axloqiy muvozanatni saqlash, yoshlar tarbiyasini shakllantirish uchun muhim metodologik manba bo‘lib xizmat qila oladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

TAVSIYALAR

- Oliy ta’lim muassasalarining yurisprudensiya, falsafa va filologiya yo‘nalishlarida "Turkiy tasavvuf falsafasi" fanining tarkibiy qismi sifatida "Faqrnoma" matnining germenevtik tahliliga alohida soatlar ajratish.
- "Faqrnoma" risolasining dunyoning turli kutubxonalarida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxalarini to‘liq qiyosiy-matniy (tanqidiy matn) tahlildan o‘tkazib, mukammal akademik nashrini tayyorlash.
- Yassaviylik ta’limotidagi "faqr" va "nafs" konsepsiyalarining zamonaviy psixologiya va falsafiy antropologiya yo‘nalishlari bilan bog‘liqligini o‘rganuvchi maxsus PhD tadqiqotlarini kengaytirish.
- "Faqrnoma" tarkibidagi atamalarning (terminologiyaning) maxsus izohli-irfoniy raqamli lug‘atini (Digital Dictionary of Sufism) yaratish va uni xalqaro ilmiy bazalarga integratsiya qilish.
- Ahmad Yassaviy merosini dunyoga keng targ‘ib qilish maqsadida "Faqrnoma" asarining ingliz, nemis va fransuz tillaridagi sharhli-ilmiy yangi tarjimalarini amalga oshirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Faqrnoma / N.Hasanov nashrga tayyorlagan. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2021.
2. Yusuf Hamadoniy. Rutbatul hayot / Sayfiddin Rafiddinov tarjimasi. – Toshkent: Adolat, 2020.
3. Komilov N. Tasavvuf. Fundamental tadqiqot. – Toshkent: Sharq, 2022.
4. Haqqul I. Ahmad Yassaviy va g‘oyaviy-irfoniy meros. – Toshkent: Fan, 2023.
5. Sultonova M. Yassaviylik silsilasi va "Faqrnoma" poetikasi. – Samarqand: Ipak yo‘li, 2024.
6. Trimingham J. S. The Sufi Orders in Islam (Islomda tasavvuf tariqatlari). – Oxford: Clarendon Press, 2018.
7. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam (Islomning irfoniy o‘lchovlari). – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2019.
8. Tosun N. Ahmed Yesevî va Yesevîlik Tariqati (Ahmad Yassaviy va yassaviylik tariqati). – Istanbul: Sufi Kitap, 2021.
9. Eraydın S. Tasavvuf va Tarîkatlar (Tasavvuf va tariqatlar). – Marmara Üniversitesi İlahiyaf Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
10. Sufism.org – International Journal of Sufi Studies (Xalqaro tasavvuf tadqiqotlari jurnali portali), 2026.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.